

Žemaičių vyskupijos parapijų bažnyčių liturginis inventorius ir šventovių puošmenos XVII a. I pusės istorijos šaltiniuose

Liudas Jovaiša

Vilniaus universiteto Istorijos fakultetas, Universiteto g. 7, 01131 Vilnius

El. paštas liudas.jovaisa@gmail.com

Straipsnyje, remiantis rašytiniais šaltiniais, pirmą kartą apžvelgiamas XVII a. I pusės Žemaičių vyskupijos parapijų bažnyčių liturginis inventorius (indai, siuviniai), šventovių interjero puošmenos, maldingumo tradicijas liudijantys artefaktai ir muzikos instrumentai.

RAKTAŽODŽIAI: liturginis inventorius, Žemaičių vyskupija, XVII a., maldingumo tradicijos

Įvadas

Dėl įvairių istorinių negandų (pirmiausia – karų ir okupacijų bei totalitarinių režimų) seniausias Lietuvos Katalikų bažnyčios taikomosios dailės paveldo sluoksnis mūsų dienas pasiekė labai suplonėjęs. Ant pirštų skaičiuojami išlikę artefaktai (neskaitant Vilniaus katedros lobyno), tarsi negausūs trupiniai, neleidžia įsivaizduoti, koks liturginio inventoriaus ir puošmenų „repertuaras“ kadaise buvo būdingas „eilinėms“ Lietuvos parapiinėms bažnyčioms. Seniausio Lietuvos katalikų bažnyčių inventoriaus visuma atsiskleidžia tik rašytiniuose šaltiniuose – inventoriuose ir vizitacijų aktuose. Pirmasis tokio pobūdžio tekstas – 1522 m. surašytas „Vilniaus vyskupijos parapijų bažnyčių lobynas“, kuriame suskaičiuoti brangiausi vizituotų bažnyčių liturginiai reikmenys – indai (kielikai, kryžiai, pektoralai, pacifikalai, monstrancijos, komuninės, ampulės) ir siuviniai (arnotai, kapos, humerolai, antepedijai)¹. Šis šaltinis – vienintelis (nors neišsamus ir nenuoseklus) liudijimas, leidžiantis bent kiek apibendrintai apibūdinti vėlyvųjų viduramžių Lietuvos katalikų bažnyčių turėtas brangenynes. Išsamesni ir iškalbingesni liudijimai yra išlikę jau iš kitos – poreformacinės ir atsinaujinimą išgyvenančios katalikybės – epochos.

1 *Acta primae visitationis diocesis* 2015: 101–108.

Ankstyviausi, įvairiausi, gana gausūs ir geriausiai prieinami šios rūšies potridentinės Bažnyčios laikotarpio šaltiniai išlikę iš Žemaičių vyskupijos. Žinių apie šventovių liturginius reikmenis esama ir 1579 m. Tarkvinijaus Pekulo vizitacijos aktuose², tačiau daug sistemingesni ir išsamesni aprašymai išlikę iš XVII a. I pusės³; šio laikotarpio vizitacijų aktus papildo ir kai kurių bažnyčių inventoriai, išlikę parapijų archyvinėse bylose⁴. Šio laikotarpio analogų Vilniaus vyskupijoje nedaug – tai 1633 m. ir 1653–1654 m. vizitacijų aktai⁵. Iki šiol nebūta mėginimo sistemingai apžvelgti visų šių šaltinių teikiamos informacijos visumą⁶, tad šio straipsnio tikslas – remiantis Žemaičių vyskupijos istorijos šaltiniais⁷, atskleisti ankstyvąjį (XVI a. pabaigos – XVII a. vidurio) Lietuvos katalikiško liturginio inventoriaus raidos etapą ir fiksuoti jame pastebimas pirmąsias ilgalaikių liturginių ir pamaldumo tradicijų apraiškas bei specifinių epochos papročių pėdsakus.

Liturginių reikmenų pavidalai ir jų repertuaras

Lyginant su 1522 m. vardijamomis brangenybėmis ir Pekulo vizitacijos liudijimais, XVII a. I pusėje galima pastebėti kai kurių rūšių brangiųjų objektų transformaciją. XVII a. inventoriuose nebeminimi pektoralai, tolydžio mažėja pacifikalų, o humerolai, kitados siuvinėti perlais, tuo metu jau yra netekę puošmenų, dėl kurių kadaise buvo priskiriami prie brangiausio bažnyčios turto. XVII a. I pusės parapinėse bažnyčiose itin retai sutinkamos iškilmingam celebravimui naudojamos dalmatikos⁸, nebeminimos tunikėlės⁹, praktiškai nebeįvardijami antropomorfiniai relikvijoriai¹⁰, nebepasitaiko brangakmeniais puoštų indų – kieliko, kaip 1522 m.

2 *Žemaičių vyskupijos vizitacija (1579)* 1998.

3 Jie surinkti ir paskelbti leidinyje *Žemaičių vyskupijos vizitacija (1611–1651 m.)* 2011 metais. Kai straipsnio tekste bus remiamasi šia parankine publikacija, trumpumo dėlei skliaustuose bus nurodoma vizituotos parapijos vardas ir metai – pagal šiuos duomenis skaitytojas, reikalui esant, galės susirasti ir konkretų puslapį.

4 Šie nepublikuoti šaltiniai bus nurodomi įprastiniu būdu pateikiant jų archyvinę signatūrą.

5 *VUB RS. F. 57-B53–40* (1633 m.) ir *F. 57-B53–42* (1653–1654 m.).

6 Minėtais šaltiniais remtasi tik atliekant specifinių inventoriaus kategorijų tyrinėjimus; pastarieji bus nurodyti atitinkamoje straipsnio vietoje.

7 Aprėpti ir Žemaičių, ir Vilniaus vyskupijų šaltinius bei juos palyginti – ateities tyrinėjimų uždavinys, pranokstantis šio straipsnio apimties ribas.

8 1522 m. Vilniaus vyskupijoje dvi dalmatikų poras turėjo Kauno parapinė bažnyčia, po vieną porą – Pabaisko, Ramygalos, Ukmergės, Giedraičių bažnyčios, po vieną dalmatiką – Salako ir Induros bažnyčios. 1579 m. Žemaičių vyskupijos vizitacijoje dalmatikos konkrečiai įvardytos tik Medininkų katedroje. Vis dėlto tikėtina, kad tuomet jų būta ir turtingoje Kražių parapinėje bažnyčioje tarp „daug kitų labai gražių drabužių“, juoba kad dvi dalmatikų poros Kražiuose (vienintelėje Žemaitijos parapinėje bažnyčioje XVII a. I p.) užfiksuotos dar 1621 metais.

9 1579 m. Pekulo vizitacijoje jų būta Viduklės ir Kražių bažnyčiose.

10 XVI a. rankos pavidalo relikvijorių būta Ukmergės bažnyčioje (1522 m.), Vilniaus katedroje, Geranainių ir Rudaminos bažnyčiose (žr. Jovaiša 2005: 199–200). Vienintelis tokio pavidalo (šv. Stanislovo) relikvijorius išliko Vilniaus katedros lobyne. XVII a. I p. Žemaitijoje žinomas vienintelis atvejis – 1643 m. Alsėdžių bažnyčioje aprašytos dvi medinės sidabru dažytos rankos, kuriose laikytos šv. Venancijaus ir šv. Faustino relikvijos (*LVI A. F. 1671. Ap. 4. B. 300. L. 46v*).

Kabilnike, ar pektoralų bei kryžių, kaip 1579 m. Kražiuose. Kita vertus, tarp sidabro reikmenų vis labiau prigyja monstrancijos ir komuninės. 1522 m. tokių indų paminėta nedaug¹¹ – veikiausiai dėl to, kad tokio tipo dirbinių nebūta, o jei būta, jie nebuvo padirbinti iš tokių brangių medžiagų. 1579 m. vizituotose bažnyčiose komuninės dar neminimos; monstrancijos kai kuriose bažnyčiose paminėtos, tačiau dažniausiai (Butkiškėje, Krakėse, Betygaloje) žalvarinės; tik Kražių bažnyčioje (ir, žinoma, katedroje) būta sidabrinių šios rūšies dirbinių. Senosios tradicijos tąsą paliudija XVII a. pradžios Žemaitijos bažnyčiose dar minimos žalvarinės monstrancijos (1611 m. – Žagarėje (sena), 1612 m. – Rietave). Tiek komuninių, tiek monstrancijų (ir kai kurių kitų reikmenų – lempų, bursų) reikšmė XVII a. I pusėje veikiausiai išaugo dėl potridentinėje epochoje pakilimą išgyvenusio eucharistinio maldingumo.

XVII a. I pusės vizitacijų aktuose ir inventoriuose vardijamą liturginę apyvoką – indus, rūbus, kitus reikmenis – „apibendrinti“ gana sudėtinga: bažnyčios buvo skirtingai aprūpintos (pakanka palyginti varganą Šakynos ir turtingą Kražių bažnyčias!), be to, laikui bėgant bendra padėtis visoje vyskupijoje šiek tiek keitėsi. Kalbant apie svarbiausio, „privalomo“, liturginio inventoriaus „repertuarą“, esmingesnė permaina, regis, bus įvykusi tarp Stanislovo Kiškos vizitacijos 1621 m. ir Jurgio Tiškevičiaus vyskupavimo XVII a. 4–5 dešimtmetyje. 1621 m. vyskupas Kiška kone kiekvienoje bažnyčioje nurodydavo įgyti vieną kitą būtiną reikmenį – sidabrinę komuninę (Akmenėje, Linkuvoje, Pašvitinyje, Šeduvoje), lempą (Šiauliuose, Radviliškyje, Šeduvoje), baldakimą (Joniškyje, Radviliškyje), kokį nors arnotą (violetinį – Žagarėje ir Viduklėje, iškilmingesnį raudoną – Pašvitinyje, žalią ir juodą – Radviliškyje). XVII a. 4–5 dešimtmetyje arnoto ar sidabrinės komuninės trūkdavo itin retai (pvz., 1636 m. Batakiuose būta dviejų medinių komuninių)¹², o griežto reikalavimo įgyti lempas, atrodo, atsisakyta. Dėmesys buvo sutelktas į detales – aukų dėžučių, kai kurių laidojimo reikmenų įgijimą, pavienėse bažnyčiose akcentuojant vieną kitą trūkstamą daiktą. 1643 m. Papilėje pastebėta, kad monstranciją atstoja didesnis sidabrinis kryžius be spindulių, o Šakynoje naudojamosi skolintu kieliku; 1639 m. Vainute nurodyta įgyti baldakimą bei stulą su bursa, 1639 m. Batakiuose – suolus (*scabina seu sedilia*), 1639 m. Surviliškyje – vandeninę, 1644 m. Tveruose – vėliavas brolijos procesijoms, 1648 m. Kelmėje ir Betygaloje – smilkytuvą, 1648 m. Nemaškėčiuose – smilkytuvą ir procesijų kryžių.

Padėtis kitimą liudija ir vizitatorių dėmesys, XVII a. 4–5 dešimtmetyje skiriamas jau nebe tiek trūkstamų reikmenų įgijimui, kiek tinkamam jų laikymui ir

¹¹ Komuninės – tik Maišiagalos, Kernavės, Kabilniko ir Ganionzo bažnyčiose, monstrancijos – Kauno, Gardino, Anykščių, Utenos, Giedraičių, Vaistamo, Punios, Induros, Ganionzo bažnyčiose, monstrancijos pavidalo kryžiai – Kabilniko ir Kietaviškių bažnyčiose.

¹² *LVA*. F. 1671. Ap. 4. B. 321a. L. 6r.

priežiūrai. Pradėta pabrėžti būtinybę vėdinti (Kvėdarna, 1639 m.¹³) ir džiovinti (Viduklė, 1648 m.¹⁴) liturginius drabužius, valyti šarmu komuninę nuo rūdžių (Bataikiai, Kvėdarna, 1644 m.). 1643 m. Šiauliuose pastebėjus, kad negryno sidabro ampulės keičia eucharistinį pavidalą (vyną), nurodyta jų nebenaudoti, kol nebus iš vidaus paauksuotos. Dėmesį liturginio inventoriaus saugojimo sąlygoms liudija ir XVII a. 4–5 dešimtmetyje detaliau aprašomas zakristijos interjeras. Iš jo matyti, kad dažnoje zakristijoje būta komodos (*mensa*) ir spintos (*armarium*) ar kitų panašių baldų su stalčiais ir skyreliais atskiroms rūbų ir indų rūšims. XVII a. pradžioje toks zakristijos apstatymas dar buvo retenybė – tuomet baldai minimi retai ir, ko gero, kaip išimtis (pvz., naujos spintos arnotams 1611 m. Akmenėje ir 1621 m. Pašvitinyje, spintelė kielikams 1621 m. Akmenėje). Dalis reikmenų veikiausiai laikyta skryniose (dvi skrynios (*scrinium*) minimos 1611 m. Akmenėje, kažkokia ilga rakinama dėžė (*cista*) – 1621 m. Šaukėnuose). Atrodo, pereiti prie naujo tipo baldų naudojimo nebuvo lengva – nors spinta arnotams Akmenėje stovėjo jau 1611 m., praėjus dešimčiai metų vizitatorius arnotus vis dar rado kabančius prie sienos. Kita vertus, ilgainiui radosi ir specifinio pavidalo spintų, pvz., 1648 m. buvusi Krakių bažnyčios zakristijoje ir skirta brolijos vėliavai. XVII a. 5 dešimtmetyje skrynios jau randamos tik neturtingose bažnyčiose – rakinama skrynčia bažnyčios daiktams Užventyje (1642 m.)¹⁵; skrynčia, kurioje laikomi „visi reikmenys“, Kurtuvėnuose (1643 m.); Šakynos klebono ir Akmenės altaristos turtą talpinančios ir presbiterijoje, prie didžiojo altoriaus, už grotelių stovinčios skrynios (1643 m.); nerakinama (!) skrynčia, kurioje laikomi įvairūs bažnyčios liturginiai reikmenys (monstrancija, kielikai, arnotai...) Kelmėje (1648 m.). Priešingai, Krakių bažnyčios zakristija buvo aprūpinta komoda ir spintele, tačiau skrynijų ir skrynėlių taip pat netrūko: rakinama brolijos skrynėlė, kita rakinama skrynėlė įvairiems daiktams, ažuolinė rakinama skrynčia įvairiems daiktams zakristijoje ir netgi ažuolinė kaustyta įmūryta (*zmurowana*) rakinama skrynčia rūsyje.

Kaip atrodė „privalomų“ liturginių reikmenų rinkinys? Pirmiausia tai buvo eucharistiniams pavidalams skirti (kielikas¹⁶ su patena, komuninė, ampulės) ir kitoms apeigoms naudojami indai (relikvijorius arba pacifikalas, smilkytuvas ir kt.), liturginiai rūbai ir procesijų reikmenys (baldakimas, vėliavos, procesijų kryžius, būgnai). Pagrindinių liturginių spalvų – žalios, baltos, raudonos ir juodos – arnotų

13 „Res ecclesiasticae saepe exponantur ad auram pro extrahendis humeribus nocivis“.

14 „Apparamenta ecclesiastica, quae putredinem redolent, ne corrumpantur, frequentius soli exponantur vel calido hypocausto inferantur, ut sic exiccantur“.

15 *LMAVB RS*. F. 25–321.

16 Daugiausia kielikų (net 9) turėjo Joniškio bažnyčia (1621 m.). 1522 m. vizitacijoje kielikų skaičiumi (13) išsiskyrė Radvilų globojama Ganionzo bažnyčia, tačiau didžiuma jų buvo nepaauksuoti. Kitur kielikų skaičius siekė 7 (Kaune), 5 (Gardine, Ukmergėje), 4 (Pabaiske, Upninkuose, Ramygaloje, Utenoje, Nemenčinėje, Merkinėje); daugumoje bažnyčių jų būta nuo 1 iki 3. 1579 m. Pekulo vizitacijoje kielikų skaičius įvairavo nuo 1 iki 3 (Kaltinėnuose), 4 (Betygaloje) ir net 17 (Kražiuose); vienintelis kielikas Ariogalos bažnyčioje buvo varinis ar alavinis.

skaičius XVII a. I pusės Žemaitijos bažnyčiose svyravo nuo trijų iki dvylikos (Šiauliai, 1621 m.), trylikos (Kražiai, 1621 m.) ir net keturiolikos (Joniškis, 1621 m.)¹⁷; visuotinai buvo įprasta turėti 1–2 kapas¹⁸.

Lakoniška istorijos šaltinių informacija tik retais atvejais leidžia įsivaizduoti konkrečių liturginių reikmenų formas. Atrodo, kad detaliau anotuoti išskirtiniai, patraukę surašinėtojo dėmesį ir paskatinę išsamiau apibūdinti vieną ar kitą reikmenų objektai. Tokios buvo, pvz., 1621 m. Joniškyje¹⁹ ir Šiauliuose rastos komuninės arba kažkurio vyskupo (Tiškevičiaus?) Alsėdžių bažnyčia dovanota širdies formos ligonių bursa iš raudono atlaso (1643 m.)²⁰. Kaip naujo („itališko“) tipo įvardyta sidabrinė paaukuota monstrancija su spinduliais (*formae Italicae cum radiis, tota deaurata*), prieš 1643 m. įgyta Akmenės bažnyčia; ankstyviausias išlikęs tokio dirbinio pavyzdys Lietuvoje – Vilniaus katedros lobynui tarp 1649 ir 1655 m. dovanota Jurgio Tiškevičiaus monstrancija²¹. Inventorintojui gerai pažįstamos meninės formos objektai dažnai buvo įvardijami „geokultūriniais“ terminais – „turkiškas“, „maskvėniškas“, „rusėniškas“, „latviškas“²², „itališkas“, „venecijietiškas“²³. Esama ir konkretesnių dirbinių geografinės kilmės įvardijimų. 1643 m. Alsėdžių bažnyčios inventoriuje aptinkame Klaipėdos darbo monstranciją, Vilniaus darbo smilkytuvą, žemaitiško darbo rankšluostėlį (*towalenka*)²⁴ ir Mintaujos darbo bursą²⁵; 1648 m. Kelmės klebonui nurodyta arnotus įgyti Varšuvoje.

Antraeiliai bažnyčių interjero įrangos ir dekorų akcentai

Zakristijoje stropiai saugomi liturginiai reikmenys – pati brangiausia ir svarbiausia bažnyčios kilnojamojo inventoriaus dalis – buvo (ir dabar tebėra) bene menkiausiai pažįstami į bažnyčių užsukančiam maldininkui, kuris pirmiausia turėjo atkreipti dėmesį į svarbiausius vidaus erdvės dalykus (prieangio ir zakristijos priestatus, grindis, lubas, langus, chorą, kriptas) ir pagrindinius interjero elementus (altorius, krikštyklą,

17 1522 m. arnotų skaičius buvo panašus – dažniausiai nuo 2 iki 9; atskirais atvejais – 10 (Vaistame ir Kabilnike), 12 (Gardine), 13 (Pabaiske), 14 (Anykščiuose ir Ukmergėje) ir net 15 (Giedraičiuose). 1579 m. Pekulo vizituotose parapišose bažnyčiose dažniausiai buvo 2–3 arnotai, tačiau Vilkiroje – vos vienas, nešvarus ir suplyšęs, kitur pasi-
taikydavo ir daugiau (Kračkėse ir Viduklėje – po 7, Betygaloje – 12, Kražiuose – „daug“).

18 Trys kapos 1621 m. užfiksuotos Joniškyje ir Šiauliuose, o keturios – Kražiuose. 1522 m. taip pat vyravo 1–2 kapos, 3 kapos užfiksuotos Kaune, Gardine, Ukmergėje, Anykščiuose, Svyrėnuose, net 6 – Kietaviškėse. Tas pat pasakytina ir apie 1579 m. vizituotas Žemaitijos parapišes bažnyčias (tik Kražiuose kapų būta „daug“).

19 Apie ją žr. Vasiliūnienė 2011: 382.

20 *LVI A. F. 1671. Ap. 4. B. 300. L. 45v.*

21 *Skarbiec katedry wileńskiey* 2009: 150–152, kat. Nr. 22.

22 „*Obrus lotewski*“ (Dotnuva, 1639 m.).

23 „Venecijietiška kapa“ 1642 m. paminėta Pušaloto bažnyčioje (*LVI A. F. 1671. Ap. 4. B. 417. L. 205r.*)

24 Du „žemaitiško darbo“ patiesalai (*kobierce*) prie altoriaus menos 1633 m. paminėti ir Vilniaus vyskupijoje, Zelvos parapišėje bažnyčioje (*VUB RS. F. 57-B-53–40. L. 65v.*)

25 *LVI A. F. 1671. Ap. 4. B. 300. L. 42r, 44v, 45v.*

sakyklą, klausyklas, presbiteriją atskiriančias groteles ir siją su Nukryžiovimo grupe). Šie XVII a. I pusės Žemaitijos bažnyčių pastatų komponentai jau aptarti²⁶, tad šiame straipsnyje žvilgsnis nukreipiamas į smulkesnius, antraeilius ar proginius sakralinio interjero ar liturginio veiksmo apyvokos dalykus. Peržvalgą tiktų pradėti nuo prieangio; čia, ties didžiosiomis bažnyčios durimis²⁷, buvo tvirtinamas indas su švęstu vandeniu (Laukuva, 1639 m.) – dažnai tai būdavo tiesiog išskobtas akmuo (Baisogala, 1639 m.; Klovainiai, 1629 m.²⁸). Kartais abipus įėjimo buvo įtaisomos kengės neklusniems parapijiečiams bausti²⁹. Reikalauta prieangyje kabinti ant popieriaus arba lentos surašytus parapijos elgetų vardus (Laukuva, Batakiai, 1639 m.).

Abiejose bažnyčios pusėse turėjo stovėti parapijiečiams skirti suolai³⁰. Jų skaičius svyravo nuo 6 (Lioliai, 1649 m.)³¹ iki 24 (Alsėdžiai, 1643 m.)³². Prie altorių ar kitose garbingesnėse vietose galėjo pasitaikyti prakilnesnių klauptų, veikiausiai skirtų fundatoriams, patronams ar kitiems geradariams³³ – toks (vad. *forma*), ko gero, buvo skirtas Eustachijui Kierdėjui Šeduvos bažnyčios šoninėje koplyčioje (1643 m.)³⁴. Atskirą suolą kartais turėjo ir mokyklos mokytojas, arba „bakalauras“ (Pašvitinys, 1621 m.); reikalui esant, suolas buvo naudojamas vietoj klausyklos (Čekiškė, 1648 m.). Būta ir pamaldžioms merginoms / moterims (davatkoms?) skirtų suolų; tokių (*scamna pro faeminis*), regis, buvo Kražiuose 1621 m., o 1648 m. Krakių bažnyčioje vizitatorius liepė išardyti po choru įrengtą uždarą „tarsi urvas“ „mergelii“ maldos vietą (suolą?) ir, pašalinus groteles bei užuolaidas, pastatyti netoli choro ir paskirti garbingesniems asmenims³⁵.

Svarbiausių bažnyčios vidaus įrenginių – altorių – reikšmė buvo pabrėžiama įvairiais interjero ir pačių altorių menų dekoru akcentais. Altorių menas dengė įvairių medžiagų, paprastai audinių³⁶, antependijai. Jie turėjo būti puošnūs, todėl 1621 m. Radviliškyje vyskupas Stanislovas Kiška nurodė antependijui prisiūti kutus. Koks spalvingas galėjo būti antependijus, liudija 1621 m. Kaltinėnuose aprašytasis:

26 Jovaiša 2006: 1–11.

27 1645 m. Krakėse žalvarinis švęsto vandens indas pritaistas prie giesmininkų chorą laikančios kolonos (LVIA. F. 1671. Ap. 4. B. 372. L. 6v).

28 „*Lapis excavatus in vestibulo pro aqua lustrali*“ (LVIA. F. 1671. Ap. 4. B. 367. L. 36r).

29 „*Ferrum ex utraque parte ianuae Ecclesiae pro puniendis excessivis*“ Klovainių bažnyčiai įgytas tarp 1624 ir 1629 m. (ten pat).

30 1648 m. Luokėje vizitatorius patebėjo, kad bažnyčioje suolų maža, o ir tie patys lūžtantys.

31 LVIA. F. 1671. Ap. 4. B. 379. L. 377v.

32 LVIA. F. 1671. Ap. 4. B. 300. L. 41r.

33 Pušaloto bažnyčioje 1639 m. minimi penki „*subsellia insignia*“: po du prie durų ir šoninių altorių ir vienas prie sienos šalia didžiojo altoriaus; Klovainiuose 1629 m. minimi krėslai, sujungti (?) su presbiterijos didžiojo altoriaus grotelėmis: „*subsellia ope fabrilii, unum e latere Evangelii et duo a latere Epistolae, facta contiguae cum Cancellis ante maius Altare*“ (LVIA. F. 1671. Ap. 4. B. 367. L. 36r). 1644 m. kažkoks kilmingųjų suolas / krėslas (*sedile nobilium*) įgytas Šilalėje.

34 KAKA. B. 136. L. 33r.

35 Plačiau žr. Jovaiša 2014: 54.

36 1621 m. Kražiuose minimas odinis antependijus su Jėzaus Vardu.

„...iš raudonos kitaikos, su dviem žalios kitaikos kolonomis viduryje, su geltonos ir violetinės spalvos kutais“. Altoriaus mensos spalvas Mišių metu galėjo pajvairinti ir mišiolio pagalvėlė³⁷ – dažniausiai, matyt, jos buvo žalios³⁸ (Kražiai, Šaukėnai, 1621 m.; Batakiai, 1636 m.³⁹). Nežinia kokios spalvos Plungės altorių užtiesalai, įgyti tarp 1635 ir 1638 m., galėjo patraukti akį siuviniais: ant didžiojo altoriaus užtiesalo buvo išsiuvinėta Nukryžiavimo scena, o virš jos – Poncijus Pilotas su gaidžiu; šoninių altorių užtiesalus puošė Jėzaus Nuplakimo ir Švč. Mergelės Marijos Sopulingosios atvaizdai. Altorių reikšmę Plungės bažnyčioje pabrėžė ir tuo pačiu metu įgytos lentelės su įrėmintais konsekrecijos liudijimais – juose buvo nurodyti altorių titulai ir į jų mensas įdėtos kankinių relikvijos⁴⁰.

Altorių retabulus ir jų aplinką XVII a. I pusėje mėgta puošti įvairiomis medžiagomis. Viena užuomina 1621 m. Kražių bažnyčios vizitacijos akte byloja apie tai, jog altoriaus retabulo kolonos galėjo būti apraukiamos medžiaga⁴¹. 1621 m. Žagarės bažnyčioje altorių supo geltonas ir raudonas audeklas, o Kražiuose, Viduklėje ir toje pačioje Žagarėje paminėti sienų apmušalai (*cortinae*⁴²). Viduklėje jie buvo seni, raudonos spalvos ir kabėjo ant sienų prie didžiojo altoriaus; ant trijų Žagarės bažnyčios apmušalų buvo pavaizduoti apaštalai, „Pasaulio Išganytojas“ ir pelikanas.

Bažnyčios erdvę puošė ne vien sienų apmušalai, bet ir kokia nors medžiaga / audeklas arba vėliava, kabinami ant sienos kaip kriptose palaidoto asmens epitafija⁴³. 1629 m. Klovainių bažnyčioje paminėti du juodo audeklo gabalai: vienas kabėjo ant sienos virš Elzbietos Kaleckytės (ar Kaleckienės) kapo⁴⁴, o kitas, puoštas Luko Šilėniškio (*Szylanski*) „insignijomis“, – virš didžiojo altoriaus, po kuriuo šis asmuo ir buvo palaidotas⁴⁵. Tytuvėnų bažnyčioje vėliavomis (iš jų dvi raudonos) buvo paženklintas 1622–1625 m. kriptose palaidotų Mikalojaus Karpio, Jono ir Vaclovo Šemetų, Jeronimo Adakausko ir Jono Tautvydo atminimas⁴⁶. 1632 m. Šaukėnuose

37 Seniausias Lietuvoje XVII a. II puse datuojamas šios rūšies objektas iš sidabro siūlais siuvinėto purpurinio aksomo išliko Paežerėlių bažnyčioje (Šakių r.), žr. Stankevičienė 2007: 98–99.

38 Tik 1621 m. Viduklėje paminėta geltona pagalvėlė.

39 *LVI A*. F. 1671. Ap. 4. B. 321a. L. 51v.

40 *LVI A*. F. 696. Ap. 2. B. 798. L. 5v, 6r.

41 „*Pars materiae, qua columnae altaris tectae sunt.*“

42 Šis „kartinų“ (gal tapačių „koltrinoms“, naudotų ir privataus pasaulietinio interjero puošybai) terminas nėra iki galo aiškus; galbūt jis reiškė popierinius apmušalus. Žr. Samalavičius 2011: 270–271; Klajumienė 2010: 116.

43 Dėl medžiagos netvarumo nė vienas tokio pobūdžio memorialinis objektas Lietuvoje nėra išlikęs. *Labara funebria*, dažnai aptinkamos jau XVI a., LDK bažnyčiose paliudytos XVII a.: žinomos Kristupo Mikalojaus Radvilos Perkūno (m. 1603) ir Kristupo II Radvilos (m. 1640) epitafinės vėliavos; tokio tipo vėliava 1675 m. paminėta ir Alšėnų bažnyčioje (Matuškaitė 2009: 24–26). Paskelbti Vilniaus, Kauno ir Gardino bernardinų bei Kauno bernardinų bažnyčiose 1655 m. „Tvano“ išvakarėse kabėjusių epitafinių vėliavų įrašai (Prokop 2007: 153–154, 165–168, 170–173). Apie antkapinių vėliavų fenomeną Abiejų Tautų Respublikoje plačiau žr. Janicki 1998.

44 „...*pannus Londineus niger... affixus parieti super tumulum Dominae Elisabeth Kolecia*“ (*LVI A*. F. 1671. Ap. 4. B. 367. L. 36r).

45 Ten pat.

46 *Archivum loci Citovianensis. LVI A*. F. 1135. Ap. 6. B. 59. L. 10v–11v.

būta trijų mažų kitaikos vėliavėlių, kabėjusių ant sienos, puoštų kryželiais ir turėjusių priminti kažkieno mirusius vaikus⁴⁷. 1645 m. mirusio ir Pušaloto bažnyčioje palaidoto Baltramiejaus Fridvolto (?) sūnaus Stepono atminimas buvo įamžintas sienoje marmuro iliuzija nutapyta epitafija⁴⁸.

Vienas įdomesnių bažnyčios interjero įrangos elementų buvo įvairių rūšių (kabina, tvirtinama prie sienos, statoma ant grindų) ir medžiagų žvakidės. Be abejo, absoliuti dauguma žvakidžių buvo medinės ir metalinės; išimtis – 1643 m. prie Šakynos bažnyčios durų kabėjęs stiklinis sietynas⁴⁹. Tarp šios rūšies metalinių dirbinių išsiskiria dvi didelės (žmogaus ūgio) žalvarinės žvakidės iš Niurnbergo, už 57 kapas grašių įgytos Jonišio klebono ir kitų geradarių bei stovėjusios šalia didžiojo altoriaus grotelių. Keturi žalvarinės Niurnbergo žvakidės tais pačiais 1621 metais užfiksuotos ir Šiaulių bažnyčioje. Be to, 1621 m. Jonišio bažnyčioje dar būta penkių porų žvakidžių, pritvirtintų prie bažnyčios sienų – jos buvo įgytos įvairių geradarių lėšomis. Tuo pačiu metu Šiauliuose kai kurie parapijiečiai „iš savo pamaldumo“ rūpinosi devyniomis bažnyčios chore (t. y. presbiterijoje?) kabėjusiomis dubens pavidalo žvakidėmis.

Kita ypatingesnė šio tipo dirbinių rūšis – meliuzinos⁵⁰. Taip vadinami medinės drožtos elnio galvos su ragais ir žvakidėlėmis pavidalo šviestuvai, XVI–XVII a. paplitę Lenkijos bažnyčių interjeruose. XVII a. jie buvo viena populiariausių sietynų rūšių ir Lietuvos bažnyčiose: šiuo laikotarpiu užfiksuota 20 jų paminėjimų, išliko 2 objektai (abu siejami būtent su Žemaičių vyskupija – Zapyškio bažnyčia ir Alsėdžiais (galbūt vyskupų rezidencija)⁵¹. XVII a. I pusės Žemaičių vyskupijos šaltiniuose dvi meliuzinos paminėtos 1621 m. Viduklės bažnyčioje⁵²; dar viena (drožta ir dažyta elnio galva su geležiniu ratu žvakidėms ir žvakėms) 1637 m. kabėjo Klovainių bažnyčios presbiterijoje⁵³.

Specifinę reikšmę turėjo dvylika žvakidžių, tvirtinamų prie konsekracinių kryžių ant bažnyčios sienų. Kryžiai ir žvakidės, turintys paliudyti, kad bažnyčia yra konsekruota, bei simbolizuojantys dvylika apaštalų, kartais buvo papildomi – kaip 1644 m.

47 *KAKA*. B. 136. L. 25v.

48 „...huius corpus hic sepultus et memoria instar marmoris depict... [?] ad parietem patet“ (Pušaloto bažnyčios įgytų daiktų sąrašas, 1642–1646 m.). *LVIA*. F. 1671. Ap. 4. B. 417. L. 206r.

49 „Candelabrum ex vitro, penes fores Ecclesiae pendens.“ Alantė Valtaitė-Gagač netiksliai apibūdino sietyną kaip kabantį bažnyčios skliautuose (žr. Valtaitė-Gagač 2015: 61; Valtaitė-Gagač 2013: 152).

50 Iš Vokietijos kilusios meliuzinos (šviestuvai, sukomponuoti iš medinės drožtos skulptūros su skydu herbui ar įrašui ir gyvulio ragų su žvakidėlėmis) XV–XVI a. buvo labai populiarios visoje Europoje (Valtaitė-Gagač 2015: 31–32; Valtaitė-Gagač 2013: 147–148).

51 Valtaitė-Gagač 2015: 55–57; Valtaitė-Gagač 2013: 148–149.

52 Valtaitė-Gagač 2015: 56, išn. 223; Valtaitė-Gagač 2013: 154, išn. 31. Abiejuose tekstuose klaidingai nurodoma Kražių bažnyčia.

53 „Za kratą od polapu ielenia głowa rzezana y malowana cum utris cornibus dependet, na niey obręcz zelazny cum sex candelabris et candelis“ (*LVIA*. F. 1671. Ap. 4. B. 367. L. 62v).

Žarėnuose – ant sienų išrašomu Apaštalo tikybos išpažinimo tekstu⁵⁴. Konsekraciniai kryžiai-žvakidės, neišlikus dokumentinio patvirtinimo, turėjo liudyti bažnyčią esant konsekruotą, tačiau kliautis vien tuo buvo rizikinga – 1647 m. Kartenos bažnyčios inventorius byloja, kad kryžiai galėjo būti nutapyti ir „avansu“ – tikintis konsekracijos ir jai ruošiantis⁵⁵. Neabejotinai konsekracijos faktą turėjo patvirtinti lenta su tai skelbiančiu įrašu. Ji dažniausiai buvo pakabinama presbiterijoje, virš durų į zakristiją (Šaukėnai, Žagarė, Joniškis⁵⁶, 1621 m.; Plungė, 1635–1638 m.⁵⁷), kartais – laikoma pačioje zakristijoje (Pašvitinys, 1621 m.). Konsekruota bažnyčia privalėjo turėti tokią lentą (Rietavas, 1612 m.; Grinkiškis, 1643 m.; Veliuona, 1648 m.⁵⁸); jos įrašas turėjo būti iš didelių ir puošnių raidžių (Rietavas, 1612 m.) – ir iš tiesų, įrašo Žagarės bažnyčioje (1621 m.) raidės buvo paaukuotos.

Retkarčiais vienoje kitoje bažnyčioje buvo galima aptikti ir kitokios rūšies lentą. Antai 1621 m. prie Šiaulių bažnyčios zakristijos durų kabėjo popiežiaus Aleksandro VI suteiktas atlaidų dokumentas⁵⁹. 1639 m. Žvingiuose paminėtas bažnyčioje kabantis jos geradarių sąrašas, o tarp 1638 ir 1643 m., matyt, panaši lentelė su gyvų ir mirusių geradarių vardais atsirado Plungės bažnyčioje⁶⁰. Kiek vėliau, tarp 1643 ir 1647 m., pakabinta ir dar viena geradarių lentelė – šįkart prie tos pačios bažnyčios vargonų⁶¹.

1643–1644 m. ir 1648–1649 m. generalinių vizitacijų metu buvo sistemingai nurodoma presbiterijoje, šalia didžiojo altoriaus, Evangelijos pusėje, įrengti atskirą spintelę su užrašu *Olea sacra*. Joje, įvynioti į tinkamos spalvos (1643–1644 m. vizitacijoje – į mėlyną, 1648 m. Užventyje – į baltą) šilkinę medžiagą, turėjo būti saugomi šventieji aliejai. Šie nurodymai sunkiai skynėsi kelią – *ad unguem* jų paisyta, regis, tik 1648 m. Krakėse. Vyskupijoje tebevyravo paprotys aliejus laikyti krikštykloje arba zakristijoje – spintoje (Klovainiai, Veliuona, 1635 m.), sename tabernakulyje (Žagarė, 1643 m.) arba specialioje prie sienos pritvirtintoje spintelėje (Tryškiai, 1643 m.). Regis, norėdami paspartinti specialiai aliejams skirtų spintelių įrengimą, vizitatoriai skatino tam reikalui pritaikyti senus, nebenaudojamus tabernakulius. 1648 m. Ariogaloje nurodyta prie sienos šalia didžiojo altoriaus Evangelijos pusėje pritvirtinti seną tabernakulį, nuskutus kieliko atvaizdą ir vietoje jo užrašius „Šventieji aliejai“. 1648 m. Batakiuose liepta tiesiog perkelti aliejus į seną tabernakulį šoniniame altoriuje, parūpinus reikiamą užrašą. Kad tokie potvarkiai buvo realizuojami,

54 „*Cruces pro candelis in parietibus, in memoriam 12 Apostolorum cum Symbolo eorundem*“.

55 „...*in spem consecrationis Ecclesiae*“ (LVIA. F. 1671. Ap. 4. B. 360. L. 13r).

56 1621 m. Joniškio bažnyčioje virš durų į zakristiją būta dviejų lentų – antroji priminė šventovės kertinio akmens padėjimo datą.

57 LVIA. F. 696. Ap. 2. B. 798. L. 5v.

58 Veliuonoje 1648 m. nurodyta: „*Tabella Consecrationis appendatur intra Ecclesiam supra Sacristiam vel alio in commodo et patenti loco*“.

59 Apie viešą atlaidų dokumentų demonstravimą ir reprezentacinę jų išvaizdą žr. Rowell 2007: 96.

60 LVIA. F. 696. Ap. 2. B. 798. L. 7r.

61 „*Tabula ad Organa cum inscriptione Benefactorum in genere*“ (Ten pat. L. 8r.).

patvirtina Josvainių bažnyčios atvejis – čia 1648 m. aliejai jau buvo laikomi sename buvusio altoriaus tabernakulyje, perkeltame į dešinę pusę nuo įėjimo. Kad ir kokioje bažnyčios vietoje įrengta, aliejų spintelė negalėjo būti naudojama jokiems kitiems tikslams: vizitatorius Švėkšnoje 1644 m. griežtai uždraudė kartu su aliejais laikyti dokumentus⁶².

Neišvaizdi, tačiau papartinės bažnyčios funkcionavimui svarbi interjero detalė buvo aukų dėžutė, arba kasos skrynelė (*carbona*); į ją turėjo būti dedami pamokslu metu į kapšelių⁶³ parapijiečių suaukojami pinigai ir kai kurios kitos bažnyčios pajamos. Ši dėžutė paprastai įrenginėta prie sienos (Batakliai, 1638 m.⁶⁴) arba stulpo (Šilalė, 1644 m.), tačiau Kurtuvėnų bažnyčioje 1643 m. buvo pritvirtinta prie kažkokio stuoobrio (*affixa trunco*), o Klovainių bažnyčioje 1629 m. rasta įtaisyta išskobus po presbiterijos sija esanti grindų rąstą⁶⁵. 1648 m. aukų dėžučių dar trūko Užvenčio, Girkalnio ir Butkiškės bažnyčiose. 1643 m. Kuršėnuose nurodyta klebonijoje saugomą dėžutę perkelti į bažnyčią ir tvirtai įtaisyti. Be parapijos kasos skrynelės, atskira aukų dėžutė galėjo būti įtaisyta prieangyje ir skirta ten išmaldos prašantiems ubagams (Plungė, tarp 1635 ir 1638 m.⁶⁶). Atskiras aukų dėžutes turėjo ir brolijos, tačiau joms nebuvo leidžiama „konkuruoti“ su parapijos skrynele. Kad brolijos aukų dėžutė nepadarytų nuostolio parapijos pajamoms, 1643 m. Grinkiškyje uždrausta ją nuolatos laikyti bažnyčioje; išstatyti aukų skrynelę leista tik brolijos sueigų ar Mišių progomis.

Atskirai paminėtini prabangą demonstruojantys to meto įrenginiai – laikrodžiai. Didelio laikrodžio su varpu būta Kražių bažnyčioje. 1579 m. jis jau buvo sulūžęs, tad 1605 m. bažnyčios globėjas Mikalojus Kristupas Radvila Našlaitėlis leido klebonui panaudoti laikrodžio varpą naujos bažnyčios statybai (t. y. jį išlydyti ar parduoti?)⁶⁷. Vėliau valandas (?) mušantis laikrodis su svarmenimis, varpu ir ciferblatu (? *cum indice*) minimas Naugarduko vaivados Mikalojaus Sapiegos funduotoje Sėdžiaus parapijėje bažnyčioje⁶⁸.

XVII a. I pusės Žemaičių vyskupijos šaltiniuose bene pirmą kartą užfiksuota nemaža materialinių objektų, bylojančių apie tradicijas, susijusias su liturginiais laikotarpiais, šventėmis ar momentais. 1621 m. Akmenėje minima žvakidė Rarotų žvakei; 1621 m. Batakluose – dvi identiškoms trisienės žvakidės – Rarotų pamaldoms ir Rytmetinei; 1637 m. Klovainiuose – „dažyta medinė kolona, ant kurios nuolatos stovi žvakė,

62 „...cum quibus [Oleis] uti nec in Ciborio aliquid aliud asserventur neque indulgentiae aut munimenta Ecclesiastica.“

63 Kapšelis rinkliai per pamokslą minimas Batakluose 1621 ir 1636 m. (LVIA. F. 1671. Ap. 4. B. 321a. L. 5v), o kapšelis su varpeliu – 1611 m. Akmenėje ir 1649 m. Lioliuose (senas, auksaviršio aksomo – LVIA. F. 1671. Ap. 4. B. 379. L. 378r).

64 LVIA. F. 1671. Ap. 4. B. 321a. L. 7r.

65 „Carbona in trabe pavimenti excavata...“ (Klovainiai, 1629 m.). LVIA. F. 1671. Ap. 4. B. 367. L. 36r.

66 LVIA. F. 696. Ap. 2. B. 798. L. 6r.

67 Žemaičių vyskupijos vizitacija (1579) 1998: 170; *Imago Lithuaniae* 2002: 69. Nr. 47.

68 Minimas jau 1635 m. („Zegar na kosciele biący, z wagami wiszący“), 1648 m. laikrodis apibūdintas taip: „...borologium in choro cum campana sonans exstat et cum indice“.

uždegtina Pakylėjimui⁶⁹. Matyti, kad Gavėnios metu (?) altoriai arba / ir krucifiksai (?) buvo uždengiami (užtiesiami?)⁷⁰, Didžiajam Tridieniui įrenginėtas Kristaus kapas⁷¹, o Barakiuose būta specialaus krucifikso, skirto Didžiojo Penktadienio pamaldoms⁷². Velykų laikotarpiu buvo išstatoma velykinė žvakė⁷³ ir Prisikėlusiojo statulėlė⁷⁴. Per Velykų pamaldas galėjo skardenti Gruzdžių bažnyčioje 1643 m. minimi būgnai; jų metu tikrai šaudyta iš patranklės⁷⁵.

Liturginės procesijos – „eilinės“, rengiamos sekmadieniais, „šventinės“ (liturginių iškilmių, parapijos atlaidų, brolijos sueigų ir švenčių dienomis) ir „proginės“ (laidotuvių) – buvo bene populiariausia ano meto pamaldų dalis. Jose tuo metu įprastai naudotas procesijų kryžius su Nukryžiuotuoju (1635 m. Seredžiuje)⁷⁶, baldakimas⁷⁷, žvakės⁷⁸ ir vėliavos⁷⁹. Dažniausias procesijų atributas – vėliavos – paprastai

69 „*Ante pedem altaris columna drzewiana malowana, supra quam candela ad elevationem accendenda exstat iugiter*“ (LVIA. F. 1671. Ap. 4. B. 367. L. 62v).

70 „Gavėninis uždangalas“ 1621 m. minimas Kražiuose, Pašvitinyje, Šeduvoje, 1643 m. du juodi uždangalai altoriui – Tryškiuose. 1639–1643 m. Krakėse įgyti du gavėniniai uždangalai altoriams (LVIA. F. 1671. Ap. 4. B. 372. L. 4r); Klovainiuose 1624–1629 m. įgyta violetinės medžiagos dangalų visų trijų altorių paveiksams, sakyklai, krikštyklai ir trims krucifiksams (LVIA. F. 1671. Ap. 4. B. 367. L. 36r). Vargu ar gavėniniais laikytini žalios, juodos ir raudonos spalvos uždangalai krucifiksams Plungės (1643–1647 m.) (LVIA. F. 696. Ap. 2. B. 798. L. 9r) ir Kvėdarnos (1644 m.) bažnyčiose. Galbūt jie sietini su „uždangalais šventėms“, 1621 m. paminėtais Kražių bažnyčioje? Tuomet ten būta šešių „itališko meno ir darbo“ uždangalų – dviejų baltų, dviejų raudonų, vieno žalio ir vieno raudono, siuvinėto žaliu siūlu. Vis dėlto 1648 m. Krakėse minimas baltas altoriaus uždangalas Gavėniai rodo, kad šiam reikalui galėjo būti naudojama ne vien violetinė ar juoda medžiaga.

71 Kristaus kapas paminėtas 1609 m. Žemaičių vyskupo Merkelio Giedraičio testamente (*Codex Medicensis* 1984: 633, Nr. 351), 1632 m. Šaukėnų bažnyčios inventoriuje (*KAKA*. B. 136. L. 25r), 1643 m. Grinkiškio bažnyčios vizitacijos akte.

72 Minimas 1621 m. vizitacijos akte ir 1636 m. inventoriuje (kaip „krucifiksas Penktadieniui“) (LVIA. F. 1671. Ap. 4. B. 321a. L. 5v).

73 1621 m. Kražiuose užfiksuota velykinei žvakei skirta didelė žalvarinė žvakidė; paschalas paminėtas 1621 m. Akmenėje, 1643 m. Tryškiuose. Krakėse 1635 m. būta net specialios kamžos velykinės žvakės nešėjui (LVIA. F. 1671. Ap. 4. B. 372. L. 2v). Galbūt velykinė žvakė (kaip krikšto žvakė – *swieca chrestna*) paminėta 1611 m. Žagarėje?

74 Prisikėlusiojo statulėlė minima 1621 m. Žagarėje, 1648 m. Ariogaloje (su karūnėle statulėlei), 1624 m. Klovainiuose (LVIA. F. 1671. Ap. 4. B. 367. L. 36r), 1643 m. Alsėdžiuose (LVIA. F. 1671. Ap. 4. B. 300. L. 47r). Iš šios epochos išlikęs artefaktas – Prisikėlusio Kristaus skulptūrėlė, kitados buvusi Kretingos bažnyčioje.

75 „*Tormentum parvum explosorium pro festo Paschatis*“ paminėta 1621 m. Žagarėje. Šaudymo per iškilmingas, ypač atlaidų ir Velykų ryto, procesijas paprotys Žemaitijoje išliko iki pat XIX a. vidurio (žr. Gričiūtė-Švėrebiene 2011: 85). Seniausios Lietuvoje (?) Sudervės salitutinės patranklės (XVIII a. pab.) nuotrauką žr. ten pat: 140.

76 1643 m. Alsėdžių bažn. inventoriuje minimas krucifiksas maldavimų dienų procesijai (LVIA. F. 1671. Ap. 4. B. 300. L. 41r), 1636 m. Barakiuose – geležinis kryžius laidotuvių procesijai (LVIA. F. 1671. Ap. 4. B. 321a. L. 5v).

77 Keturių lazdų baldakimas paminėtas 1621 m. Kražiuose. Baldakimas galėjo būti raudonas (kaip 1648 m. Krakėse), oranžinis (kaip 1643 m. Gruzdžiuose), raudonas, su žalia vidurine dalimi (kaip 1638 m. Šeduvoje), žalias, su žaliai raudonais kutais (kaip Radviliškyje, žr. LVIA. F. 1671. Ap. 4. B. 429. L. 29v), puoštas įrašu, pvz., „*Laudetur SS. Sacramentum*“ (kaip įgytas Plungėje 1638–1643 m., žr. LVIA. F. 696. Ap. 2. B. 798. L. 6v). 1621 m. Šaukėnuose baldakimą atstojo raudonos medžiagos gabalas, o 1635 m. Alsėdžių klebonui buvo nurodyta įgyti bent dažytos medžiagos baldakimą.

78 1635 m. Alsėdžiuose nurodyta procesijoje nešti bent 4 žvakes, o 1643 m. Plungės Šv. Angelo Sargo brolijai liepta turėti šešis deglus (žibintus? – „*sex intorticiiniis [?] accensis, alias wachlow, utatur*“).

79 Apie procesijų reikmenis išsamiai žr. Gričiūtė-Švėrebiene 2011: 86–140.

būdavo porinės: XVII a. I pusėje Žemaičių vyskupijos bažnyčiose vyravo viena arba dvi vėliavų poros, tik retkarčiais pasitaikydavo trys (Šeduvoje) ar net keturios (Joniškyje)⁸⁰. Populiariausia XVII a. Žemaitijos vėliavų spalva buvo raudona, taip pat nemaža baltų ir žalių vėliavų⁸¹. Laidotuvių procesijose naudotos gedulinės juodos vėliavos⁸², retkarčiais pasitaikydavo mėlynų; 1621 m. Viduklėje paminėta ir 10 gedulinių apsiaustų su kapišonais laidotuvių eisenos dalyviams. Įprastinės liturginės procesijos metu Švenčiausiasis Sakramentas turėjo būti nešamas monstrancijoje; jos nesant šiam reikalui naudotas veliumu dengtas (?) pacifikalas (1643 m. Tryškiuose) arba komuninė (1621 m. Batakiuose).

Muzikos instrumentai: vargonai ir varpai

Vargonai kaip liturginis instrumentas Europoje įsitvirtino XVI amžiuje⁸³; XVII a. I pusėje jie paplito ir Žemaičių vyskupijos bažnyčiose. 1579 m., Tarkvinijaus Pekulo vizitacijos metu, vieninteliai (ir jau neveikiantys) vargonai buvo užfiksuoti Kražiuose; vėliau jų laužą Mikalojus Kristupas Radvila Našlaitėlis pardavė Vilniuje už 140 auksinų ir 1605 m. įpareigojo kleboną Merkelį Geišą už šią sumą nupirkti bažnyčiai regalą⁸⁴. Atrodo, kad šis įpareigojimas buvo nedelsiant įvykdytas, mat 1607 m. Kražių bažnyčioje jau stovėjo 7 balsų pozityvas (paminėtas 1621 m.). XVII a. viduryje Žemaitijos bažnyčiose vargonų galėtume priskaičiuoti jau bene keliasdešimt. Žinoma, jie nebuvo dideli – išskyrus nebent garsiuosius Jono Karolio Chodkevičiaus parūpintus Kretingos bernardinų vargonus. To meto paprastesnėse bažnyčiose paprastai stovėdavo kuklūs instrumentai, turėję nuo 3 iki 12 balsų⁸⁵ (dažniausiai – 5–7 balsų pozityvai).

Vargonai paprastai būdavo įrengiami jiems skirtame chore virš bažnyčios durų⁸⁶; priešingu atveju buvo liepiama (kaip Kvėdarnoje 1644 m.) perkelti instrumentą „ant stulpų prie sienos, kad geriau skambėtų“⁸⁷. Mobilumas nedideliems vargonams

80 Žr. Gričiūtė-Švėrebiene 2011: 294, lentelė Nr. 12.

81 Žr. Gričiūtė-Švėrebiene 2011: 298–299, lentelė Nr. 16.

82 Šeduvoje 1643 m. būta brolijos narių laidotuvėms skirtos vėliavos su mirties atvaizdu abiejose pusėse (*KAKA*. B. 136. L. 36v), Plungėje 1643–1647 m. įgytos laidotuvių vėliavos vienoje pusėje buvo pavaizduotas Nukryžiuotasis su šv. Marija Magdalena, o kitoje – Mišias aukojantis kunigas su skaištyklos sielomis (*LVIA*. F. 696. Ap. 2. B. 798. L. 8v).

83 *Die Geschichte des Christentums* 1992: 1238.

84 1605 m. kovo 18 d. dokumento anotaciją žr. *Imago Lithuaniae* 2002: 69, Nr. 47.

85 Kukliausias, 3 balsų, regalas 1639 m. paminėtas Gargžduose. 1000 auksinų vertės 10 balsų vargonai su akustiniu būgnu ir *tremolo* („*instrumentum Organi novum iustae quantitatis, decem vocum resonantium, Tympana et Tremulum continet*“) 1643 m. stovėjo Šeduvoje (*KAKA*. B. 136. L. 32v), o Šiauliuose 1643 m. būta darniai skambėjusio („*consonans*“) 12 balsų instrumento.

86 Pz., Plungės bažnyčioje tarp 1638 ir 1643 m. (*LVIA*. F. 696. Ap. 2. B. 798. L. 7r).

87 Šis nurodymas mokslinėje literatūroje jau cituotas apmaudžiai supainiojant vietovardį – nurodant Kėdainius vietoj Kvėdarnos (žr. Paknys 2001: 54).

galėjo gręsti ir greitesniu sunykimu dėl netinkamos eksploatacijos. 1648 m. vizitatorius griežtai įspėjo Veliuonos kleboną neskolinti bažnyčios instrumento žydams, švenčiantiems vestuves ar kokias nors kitas šventes, kadangi nešiojami vargonai greitai genda; kunigui nurodyta pataisyti instrumentą savo lėšomis, kadangi jis pats buvo sudaręs sąlygas vargonus apgadinti. Siekiant ilgesnės pozityvo eksploatacijos, jį derėjo apdengti – 1647 m. Klovainiuose minimos tam reikalui neseniai už 10 auksinų nupirktos dvi jaučių odos⁸⁸. Derėjo saugoti net nebenaudojamo instrumento dalis – 1639 m. Laukuvoje vizitatorius nurodė prižiūrėti pelių apgraužtas švilpynes, kad jų nevogtų miestelėnų piemenys.

Didieji bažnyčios varpai⁸⁹ dažniausiai kabojo šventoriuje stovinčioje varpinėje (Kaltinėnuose 1621 m. varpinių būta netgi dviejų); jos nesant laikinai buvo kabunami ant rąstų (Baisogala, 1639 m.) ar prie bažnyčios sienų (1635 m. Krakėse trys varpai kabojo „ant sienos prie bažnyčios“⁹⁰, o 1649 m. Sedoje nurodyta varpus pakabinti atskiroje nuo bažnyčios, tegu ir paprastoje, varpinėje). Varpų skambesys nukentėdavo, jei varpinėje jie kabėdavo per žemai (Žagarė, 1643 m.). Kartais varpinės funkcijas atlikdavo bažnyčios pagrindinio fasado bokštas⁹¹.

Varpai buvo brangi (tiesiogine prasme) bažnyčios inventoriaus dalis: visas Klovainių bažnyčios 4 varpų komplektas (įgytas 1635–1647 m.) atsiėjo daugiau kaip 1 700 auksinų⁹², 1 300 akmenų svorio varpas Šiauliuose (1619 m., minimas 1621 m.) ir varpas Joniškyje (1621 m.) – po 1 000 auksinų, o didysis Šv. Jono varpas Plungėje (įgytas 1646 m.⁹³) – net 1 480 auksinų, neskaitant atgabenimo ir pakabinimo kaštų⁹⁴. Nenuostabu, kad norint įgyti didesnę varpą reikėjo rengti rinkliavą tarp parapijiečių (Čekiškė, 1640 m.). Varpai buvo užsakomi ne vien Vilniuje (išlikę Johano Breutelto nulieti varpai, skirti Krekenavos, Plungės, Viduklės bažnyčioms⁹⁵), bet ir – ypač su Prūsija ar Livonija besiribojančių parapijų atveju – Karaliaučiuje (Seredžius, Veliuona, 1648 m., išlikę Michaelio Dornmano varpai Plateliuose (1648 m.), Palangoje (XVII a. I p.)⁹⁶) bei Rygoje (Pašvitinys, 1621 m.).

88 „*Pelles duae bubulae ad tegendum positivum organicum florenis 10°*“. *LVLIA*. F. 1671. Ap. 4. B. 367. L. 84r.

89 Tai bene geriausiai išlikusi šio laikotarpio Žemaitijos bažnyčių inventoriaus dalis; čia minėtini varpai Žagarėje (1611 m.), Rietave (1614 m.), Telšiuose (1619 m.), Krekenavoje (1639 m.), Viduklėje (1644 m.), Plungėje (1646 m.). Tikėtina, kad išliko ir daugiau XVI a. ir XVII a. I p. Žemaitijos bažnyčioms nulietų varpų. Plačiau žr. Žalėnas 2015: 66–68, 89–90, 98–99, 114–119; plg. Švėrebas 2014: 393–394, 437–439, 445.

90 *LVLIA*. F. 1671. Ap. 4. B. 372. L. 2v.

91 Tokie atvejai aptinkami Pušaloto (1639 m.), Tryškių, Akmenės (1643 m.), Radviliškio (po 1645 m.? žr. *LVLIA*. F. 1671. Ap. 4. B. 429. L. 16r) bažnyčiose.

92 Varpinės statyba įkainota tiek pat, kiek ir mažiausias varpas – 50 auksinų (*LVLIA*. F. 1671. Ap. 4. B. 367. L. 83v).

93 Martinaitienė 2014: 101–102; Švėrebas 2014: 437–438.

94 *LVLIA*. F. 696. Ap. 2. B. 798. L. 8r. Pastarasis instrumentas yra vienintelis išlikęs XVII a. I p. Žemaitijos varpas, kurio įsigijimo aplinkybės yra paliudytos istorijos šaltiniuose.

95 Apie keletą XVII a. I p. Žemaičių vyskupijos bažnyčioms (Krekenavos, Viduklės, Plungės) Jono Bretelio nulietų varpų žr. Martinaitienė 2014: 98, 100, 101–102; Žalėnas, 2015: 114–119.

96 Švėrebas 2014: 262, 433–434.

XVII a. I pusės Žemaičių vyskupijoje bažnyčiose dažniausiai minimi du trys, retkarčiais keturi⁹⁷ varpai, tačiau neretai jų kabojo vos vienas; kad to buvo aiškiai per maža, galima suprasti iš vizitatoriaus nurodymo Nemakščiuose 1648 m. įgyti antrą varpą. Varpo dūžiai dalijo parapijiečių laiko tėkmę ir ženklo gyvenimo įvykius: kvietė rinktis į pamaldas, primindavo skaistykloje kenčiančias sielas, pranešdavo apie laidotuves, skelbė nelaimę (karo pavojų, gaisrą), skambėdavo įvesdinant naują kleboną (Linkuva, 1621 m.). Bažnyčios varpų gausmas žymėjo ne vien laiką, bet ir erdvę: 1623 m. Užnemunėje nustatinėjant sieną tarp Vilniaus ir Žemaičių vyskupijų, Virbalio klebonas, klausiamas apie Paširvinčio bažnyčią, pareiškė, jog ši turėtų būti filija ir priklausyti Virbalio bažnyčiai, nes esanti taip arti Virbalio, jog Paširvintyje girdėti Virbalio bažnyčios varpai⁹⁸.

Išvados

XVII a. I pusės Lietuvos Katalikų bažnyčios istorijos šaltiniai (vizitacijų aktai ir inventoriai) – ankstyviausi liudijimai, atskleidžiantys liturginio bei sakralinio dekoratyvinio inventoriaus visumą ir paskirties įvairovę. Palyginus juos su fragmentiškais XVI a. tekstų žiniomis, galima kelti hipotezę apie tuo metu vykusias kai kurių liturginių reikmenų rūšių (komuninių, monstracijų, pektoralų, dalmatikų, tunikėlių) paplitimo ar jų pavidalo (humerolų) transformacijas. 1611–1649 m. Žemaitijos bažnyčiose pastebima liturginio inventoriaus gausėjimo ir įvairėjimo tendencija, tačiau jos reikšmingumą bus galima įvertinti tik erdvesniuose laiko ir geografiniuose (pirmiausia įtraukiant Vilniaus vyskupiją) rėmuose. Šiame straipsnyje apibendrinta XVII a. I pusės Žemaičių vyskupijos medžiaga – atskaitos taškas tolesniems, pirmiausia lyginamojo pobūdžio, tyrinėjimams.

Gauta 2020 11 04
Priimta 2020 12 04

Santrumpos

KAKA – Kauno arkivyskupijos kurijos archyvas
LMAVB RS – Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius
LVIA – Lietuvos valstybės istorijos archyvas
VUB RS – Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius

⁹⁷ Šaukėnuose (vienas vidutinio dydžio „trimitinis“ (? *tubalny*), du choraliniai ir vienas diskantinis varpai), 1632 m. (*KAKA*. B. 136. L. 25r); Seredžiuje, 1635 m.; Šiauliuose, 1643 m. Keturi varpai konsekruoti Kražiuose (*Vox exultationis novarum Dei tubarum...*[Vilnae, 1642]); 1647 m. nauja varpinė su 4 varpais paminėta Klovainiuose (*LVIA*. F. 1671. Ap. 4. B. 367. L. 79v).

⁹⁸ Totoraitis 1938: 538–539.

Publikuoti šaltiniai

1. *Acta primae visitationis diocesis Vilnensis anno Domini 1522 peractae. Vilniaus Kapitulos Archyvo Liber I Ib atkūrimas.* Parengė S. C. Rowell. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2015.
2. *Codex Medicensis seu Samogitiae dioecesis.* T. I: 1416–1609. Parengė P. Jatulis. Roma, 1984.
3. *Imago Lithuaniae: LDK žemėlapis ir dokumentai iš Tomaszo Niewodniczańskiego rinkinių.* Parodos katalogas 2003 09 17–11 28. Vilnius: Margi raštai, 2002.
4. Prokop, K. R. Nowożytnie inskrypcje ze świątyń Bernardyńskich na Litwie i Białorusi (XVI–XVII w.). *Lituanio – Slavica Posnaniensia. Studija Historica.* T. 12. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2007: 153–154.
5. *Vox exultationis novarum Dei tubarum...* [Vilnae, 1642].
6. *Žemaičių vyskupijos vizitacija (1579).* Parengė L. Jovaiša ir J. Tumelis. Vilnius: Aidai, 1998.
7. *Žemaičių vyskupijos vizitacijų aktai (1611–1651 m.). Fontes Historiae Lituaniae.* XI. Parengė L. Jovaiša. Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 2011.

Literatūra

1. *Die Geschichte des Christentums: Religion – Politik – Kultur.* VIII: *Die Zeit der Konfessionen (1530–1620/30).* Hg. von M. Venard, Deutsche Ausgabe bearb. und hg. von H. Smolinsky. Freiburg-Basel-Wien: Herder, 1992.
2. Gričiūtė-Švėrebiėnė, L. *XVII–XVIII a. bažnytinės procesijos Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje.* Vilnius: VDA leidykla, 2011.
3. Janicki, M. Chorągwie nagrobne czyli nagrobki chorągiewne i rycerski obrządek pogrzebowy. *Studia i materiały do historii wojskowości.* 1998. XXXIX: 77–102.
4. Jovaiša, L. Neinstitucinė moterų vienuolystė? Davatkos Žemaitijoje XVII–XVIII amžiuje. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės moterų vienuolijos: tradicija ir paveldas.* Sud. A. Vasiliauskienė. Vilnius: Versus aureus, 2014: 47–68.
5. Jovaiša, L. Žemaičių vyskupijos parapinių bažnyčių pastatai XVII a. I pusėje. *Menotyra.* 2006. 3(44): 1–11.
6. Jovaiša, L. Šventųjų relikvijos ir jų gerbimas Lietuvoje (1387–1655). *Šventieji vyrai, šventosios moterys. Šventųjų gerbimas LDK XV–XVII a.* Sud. M. Paknys. Vilnius: Aidai, 2005: 185–228.
7. Klajumienė, D. Popierinių apmušalų gamybos ištakos ir raida Vakarų Europoje bei jų naudojimas Lietuvos XVII–XX a. pradžios interjeruose. *Kultūros paminklai.* 2010. 15: 102–128.
8. Martinaitienė, G. M. *Ioannes Breutelt nos fecit = Mus nuliejo Jonas Breitelis.* Vilnius: Nacionalinis muziejus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Valdovų rūmai, 2014.
9. Matušakaitė, M. *Išėjusiems atminti. Laidosena ir kapų ženklėjimas LDK.* Vilnius: VDA leidykla, 2009.
10. Paknys, M. Vargonų meistrai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. *Menotyra.* 2001. 2(18): 52–61.
11. Rowell, S. C. XV a. vyskupų atlaidos raštai Vilniaus katedrai ir miestui: tekstas ir kontekstas. *Lietuvos pilys.* 2007. 3: 94–104.
12. Samalavičius, S. *Vilniaus miesto kultūra ir kasdienybė XVII–XVIII amžiuose.* Sud. A. Samalavičius, parengė A. Ragauskas. Vilnius: Edukologija, 2011.
13. *Skarbiec Katedry Wileńskieje: [wystawa]: Zamek Królewski w Warszawie, 2 lipca – 28 września 2008, Zamek Królewski na Wawelu, 15 października 2008 – 15 stycznia 2009.* Sud. D. Nowacki, A. Saratowicz-Dudyńska, Warszawa: Zamek Królewski w Warszawie, 2008.
14. Stankevičienė, R. Mišioalo pagalvėlė. *Lietuvos sakralinė dailė.* T. I: *Vilkaviškio vyskupija.* Kn. VI: *Šakių dekanatas.* D. II: *Naudžiai–Žvirgzdaičiai.* Sud. R. Stankevičienė, G. Surdokaitė, D. Vasiliūnienė. Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2007: 98–99.
15. Švėrebas, P. *Telšių vyskupijos bažnyčių varpai.* Vilnius: VDA leidykla, 2014.
16. Totoraitis, J. *Sūduvos Suvalkijos istorija.* T. I. Kaunas, 1938.
17. Valtaičė-Gagač, A. XVII a. – XX a. 4 dešimtmečio sietynų paveldas Lietuvoje. Daktaro disertacija. Vilnius: Vilniaus dailės akademija, 2015.

18. Valtaitė-Gagač, A. Lietuvos sietynai XVII a. dokumentuose. *Kultūros paminklai*. 2013. 17: 144–155.
19. Vasiliūnienė, D. Jonišio bažnyčios liturginių indų rinkinys. *Lietuvos sakralinė dailė*. T. II: *Šiaulių vyskupija*. D. 1: *Joniškio dekanatas*. Kn. 1: *Balkaičiai–Joniškis*. Sud. D. Vasiliūnienė, S. Smilingytė-Žeimienė. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2011: 382.
20. Žalėnas, G. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos bažnyčių varpai ir jų gamintojai. Daktaro disertacija. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2015.

Liudas Jovaiša

Liturgical Paraphernalia and Decor Elements of the Parish Churches of the Diocese of Samogitia in the First Half of the Seventeenth Century

Summary

The article provides an overview (both in terms of types and amount) of liturgical paraphernalia (vessels, vestments, and processional items), musical instruments (organs and bells), and other items of church interior (pews, candlesticks, chandeliers, commemorative plaques, sacristy furniture, boxes for holy oils, offering boxes, wallpapers, sepulchral banners, and stoups) extant in the parish churches of the diocese of Samogitia in the first half of the seventeenth century. The overview is based on the information contained in visitation acts and inventories due to the fact that only a few material pieces of sacral art dating back to the mentioned period have survived until now. Historical sources enabled a description of the whole repertoire of liturgical paraphernalia of the parish churches of the above-mentioned diocese (in the first half of the seventeenth century) for the first time. The overview reveals some transformations of the older practice, occasionally witnessed in local sources of the sixteenth century. More significantly, it enables future research based on a comparison of the described material with the information contained in wider chronological and geographical (first of all, including the diocese of Vilnius) contexts.

KEYWORDS: liturgical paraphernalia, diocese of Samogitia, the seventeenth century, traditions of piety